

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՓԼԱՆԻՐԱՆ
ԸՆԴԴԵՄ ԱՊԻՐՆԻ
(հասկածներ)
ՀՐԵԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ
(հասկածներ)
ՀՐԵԱԿԱՆ ՀՆԱԽԱՍՈՒՄՆԵՐ
(հասկածներ)

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
540 EAST 57TH STREET
CHICAGO, ILL. 60637
U.S.A.
TEL. 773-936-5000
FAX 773-936-5001
WWW.CHICAGO.EDU

ՀՈՎՍԵՊՈՍ ՓԼԱՎԻՈՍԸ ԵՎ ՆՐԱ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Մ. թ. ա. I—մ. թ. I դարերում հռոմեական տերության քաղաքական ու տնտեսական հզորությունը հասավ իր գագաթնակետին: Օգոստոս կայսեր ժամանակ (մ. թ. ա. 31—մ. թ. 14 թթ.) արդեն Միջերկրական ծովի ամբողջ ավազանն իր առափնյա երկրներով գտնվում էր Հռոմի գերիշխանության տակ, ուստի և հռոմայեցիները Միջերկրականը կոչում էին mare nostrum—մեր ծովը: Տիրակալ Հռոմն իր ճիրանները տարածել էր արևմուտքից արևելք՝ Պիրենյան թերակղզուց մինչև Եփրատ գետը, իսկ հյուսիսից հարավ՝ Բրիտանական կղզիներից ու Հռենոսից մինչև Նումիդիան, իր սահմաններում ընդգրկելով մի ժամանակ հզորագույն այնպիսի պետություններ, ինչպիսիք Հաննիբալի հայրենիքն էր՝ Կարթագենը, տնտեսական և մշակութային բարձր զարգացման հասած այնպիսի երկրներ, ինչպիսիք Հունաստանը, Պտղոմեոսյանների Եգիպտոսը, Սելևկյանների պետությունը, Պերգամոնը, Պոնտոսը և այլն: Միակ տերությունը, որը փոքրիշատե կարողանում էր հակադրվել Հռոմին, Պարթև Արշակունիների պետությունն էր, որը, սակայն, բզկտվելով ներքին երկպառակություններից, հիմնական ուշադրությունը դարձնում էր իր սահմանների անձեռնմխելիության վրա: Մինչդեռ Հռոմը Օգոստոսի կայսրության ժամանակ դուրս դալով երկարատև քաղաքացիական կռիվներից, որոնք ուղեկցվում էին ականավոր զործիշների պրոսկրիպցիաներով, հեղերի և հարստության բռնազրավումներով, ճնշելով ստրուկների ապստամբությունները և սանձելով զինվորականության կամայականությունները, ձգտեց իրագործել «Pax Romana» (հռոմեական խաղաղություն) կարգախոսը, որի դրոշի տակ միանում էին հռոմեական տերության ստրկատիրական վերնախավի տարբեր խումբակցությունները:

Քաղաքական և տնտեսական այդ հզորության ժամանակա-

շրջանում էլ իր զարգացման բարձրակետին հասավ հռոմեական մշակույթն ընդհանրապես: Ստեղծվեցին գրականության և արվեստի այնպիսի կոթողներ, որոնք ստացան համաշխարհային պատմական նշանակություն: Եթե Վերգիլիոսը, Հորատիոսը, և Օվիդիոսը շքեղ բարձրության հասցրին լատինական պոեզիան, ապա Տիտոս Լիվիոսը, Պլինիոս Ավագը և Կորնելիոս Տակիտոսը հռոմեական պատմագրությունը և գիտական գրականությունը բարձրացրին գասական աստիճանի: Նրանց, ինչպես նաև հռոմայեցի այլ մատենագիրների գործերում Հռոմի պատմությունն արտացոլված է այդ ժամանակ հռոմայեցիներին հայտնի աշխարհի պատմության ընդհանուր հետնախորքի վրա: Պատմագրությունը զարգանում է ոչ միայն բուն Հռոմում, այլև հռոմեական տերության ենթակա արևելյան երկրներում, որտեղ մինչ այդ բարձր զարգացման էր հասել հելլենիստական մշակույթը: Եթե Հռոմում մատյանները գրվում էին լատիներեն, ապա Արևելքում՝ Իստոքոս Սիկիլիացին, Ստրաբոնը, Դիոն Ոսկեբերանը և ուրիշներ դեռևս շարունակում էին հելլեն դասական պատմագրության լավագույն ավանդները: Արևելքի հունալեզու ականավոր հեղինակներից է նաև հրեա Հովսեպոս Փլավիոսը, որը հայտնի է նաև Հովսեպոս Եբրայեցի անունով:

Հովսեպոս Փլավիոսի (Հովսեփ բեն Մաթաֆիա) գործունեությունը վերաբերում է մ. թ. I դարի երկրորդ կեսին: Նրա կենսագրությունը մեզ լավ հայտնի է իր իսկ գրած ծավալուն ինքնակենսագրությունից, որը բովանդակում է պատմական արժեք ներկայացնող մեծաքանակ տվյալներ, ինչպես նաև նրա մյուս երկերում հանդիպող կենսագրական տեղեկություններից: Նա ծնվել է Երուսաղեմում, Գալոս Կալիգուլա կայսեր իշխանության առաջին տարում (37/38 թ.), հրեա քահանայապետի ընտանիքում, որտեղ և ստացել է անբասիր ուսման հաստիարակություն: 64 թ., 26 տարեկան հասակում, նա մեկնում է Հռոմ, որտեղ և ականատես է լինում կայսրության մայրաքաղաքի հրկիզմանը՝ Ներոնի ձեռքով: Հովսեպոսի Հռոմ ճանապարհվելու նպատակն էր պաշտպանել մի խումբ մեղադրվող հրեա քահանաների: Նա իր այդ առաքելությունը կատարում է մեծ հաջողությամբ՝ կայսրուհի Պոպեայի միջոցով, որից հետո, նրանից առատ պարգևներ ստանալով, վերադառնում է Երուսաղեմ:

Բայց շատ ժամանակ չէր անցել, երբ 66 թ. ծագեց Հրեական կոշված պատերազմը, որն ըստ էության հրեաների ապստամբու-

թյունն էր հռոմեական տիրապետության դեմ, հետևյալ պայմաններում: I դարում Պաղեստինը ենթարկվել էր Հռոմին և կառավարվում էր Հռոմի նշանակած կուսակալների միջոցով, որոնցից մեկն էր Պոնտացի Պիղատոսը: Սա 37 թ. ետ կանչվեց Պաղեստինից, և նոր կայսր Կալիգուլան Հրեաստանի թագավոր կարգեց Հռոմում դաստիարակված Հերովդես Ագրիպպասին, որը հլու գործիք էր լինելու Հռոմի ձեռքին: Հրեաները մինչ այդ աղատված էին կայսեր պաշտամունքին մասնակցելու պարտավորություններից: Սակայն, Կալիգուլայի կամքով, Երուսաղեմի տաճարում պետք է կանգնեցվեր կայսեր հսկայական արձանը: Եհովայի երկրպագուների կրոնական նախանձախնդրությունն արհամարհող կայսերական այս հրամանը հանգեցնելու էր հրեաների բացարձակ ապստամբության, սակայն Կալիգուլայի սպանությունը 41 թ. կանխեց դեպքերի հախուռն զարգացումը:

Հրեաստանի Հերովդես Ագրիպպաս թագավորի մահից հետո (44 թ.) Պաղեստինը միացվել էր պրովինցիա Սիրիային և կառավարվում էր հռոմեական պրոկուրատորի կողմից: Այսուհանդերձ, հրեաները վայելում էին մի շարք առանձնաշնորհումներ. նրանք աղատված էին զինվորական ծառայությունից, և կայսրը հաշվի էր նստում նրանց կրոնական ավանդությունների հետ: Սակայն հռոմեական իշխանությունների և տեղական բնակչության միջև տարբեր առիթներով ծագող վեճերն անպակաս էին: Հրեաստանի բնակչությունը ևս, մյուս պրովինցիաներում ապրող ժողովուրդների նման, մեծապես տառապում էր հարկերից, որոնց հիմնական ծանրությունն ընկնում էր գյուղացիության վրա: Պրովինցիայի հրեաները ճնշվում էին օտար լծի տակ և միաժամանակ երկյուղ էին կրում իրենց կրոնական հավատալիքների ոտնահարման համար, հավատալիքներ, որոնք ոչ մի ընդհանուր բան չունեին ուրիշ ժողովուրդների ավանդությունների հետ: Այդ իսկ պատճառով հրեաները չէին հանդուրժում այլակրոնների միջամտումը իրենց պաշտամունքային ծիսակատարություններին, մինչդեռ Հռոմի նշանակած պրոկուրատորները և Հրեաստանում տեղակայված հռոմեական զորքերը հաճախ էին ոտնահարում հրեաների կրոնական առանձնաշնորհումները:

Ինչ վերաբերում է հրեական համայնքի ներքին կյանքին, ապա այն ևս խաղաղ չէր ընթանում: Հրեաստանում ծայր առած ներքին պայքարը արտացոլումն էր հրեա ազգաբնակչության սոցիալական խորը շերտավորման: Քաղաքական գլխավոր խմբակցու-

թյունները հրեաների մոտ առաջացել էին դեռևս հռոմեական նվաճումից առաջ, իսկ ավանդական տաբաձայնություններն ու ներհակությունները նրանց միջև գնալով ավելի խորացան հռոմեական տիրապետության հանդեպ այդ խմբակցությունների ունեցած տարբեր վերաբերմունքով:

Սադուկեցիները՝ Հերովդեսի թագավորական գերդաստանի կողմնակիցները, հռոմեական տիրապետության հենարանն էին Հրեաստանում: Սրանց գլխավորում էր հրեական բարձր հոգևորականությունը, որի ականավոր ներկայացուցիչները խոշորագույն հոգատերեր էին: Սադուկեցիները բնակչության լայն խավերի մեջ ժողովրդականություն չէին վայելում: Դեռևս մ. թ. ա. I դարում Պաղեստինում նշանակալից հեղինակություն էին ձեռք բերել փարիսեցիները, որոնք մեծ նախանձախնդրությամբ պահպանում էին կրոնական ավանդությունները և բժախնդիր կերպով հետևում ծիսական արարողություններին ու սովորույթներին: Սրանք, ընդհանրապես, հենվում էին քաղաքային բնակչության բարձր և միջին խավերի վրա: Փարիսեցիների հանդեպ բացասաբար էին տրամադրված գյուղացիական լայն զանգվածները: Վերջիններս հարել էին մասամբ զելոտների ղեմավարտական խմբավորմանը, մասամբ էլ հակված էին դեպի հեսսեյականները, որոնք կազմած լինելով կրոնական հատուկ մի կազմակերպություն, ընդհանրապես հեռու էին մնում քաղաքական շարժումներից:

Այս խմբակցությունների առկայության պայմաններում էլ Պաղեստինի հռոմեական իշխանությունների և տեղի հրեա ժողովրդի միջև հարաբերությունները գնալով սրվում էին: Դեպքերը զարգանում էին մեծ արագությամբ, և արդեն 66 թ. զինված ընդհարումը դարձավ անխուսափելի: Դրա առիթը եղավ այն, որ Հրեաստանի Կեսարիա քաղաքում հելլենականացված բնակչության առանձնաշնորհյալ խավերի օգնությամբ հրեաները հեռացվեցին քաղաքային ինքնավարության օրգաններից: Գործի դրվեց զենքը: Շուտով ապստամբություն բռնկվեց նաև բուն Երուսաղեմում, որի սանձազերծմանը նպաստեցին Հրեաստանի կուսակալ Գեսսիոս Ֆլորոսի կամայականությունները: Հռոմեական ոչ մեծաթիվ կայազորը անկարող եղավ գիմադրել մոլեղնած ապրստամբներին ու ջախջախվեց: Ռազմաբեմ ուղարկվեց Սիրիայի հռոմեական կառավարիչ Կեսսիոս Գալլոսը, որի պարտությունը Երուսաղեմի տակ ավելի ևս բորբոքեց ապստամբությունը և նրապատեց դրա ծավալվելուն ամբողջ Հրեաստանով մեկ:

Երիտասարդ Հովսեփոս Փլավիոսը, որը Հռոմում գտնված ժամանակ ականատես էր եղել նրա հարստության և հզորության և հռոմեական բանակը համարում էր անպարտելի, սկզբում ջանաց մեղմել զայրացած հրեաների տրամադրությունը և կանխել ապստամբությունը, բայց նրա բոլոր հորդորներն ու պատճառաբանությունները ապարդյուն մնացին:

Հանդամանքների բերումով, Հովսեփոսը ստիպված եղավ դործոն մասնակցություն ունենալ արդեն սկսված ապստամբությանը և հետագայում խաղաց նշանակալից դեր: Քսանիննամյա հրեա հոգևորականը, ուրիշ երկու հոգու հետ, որպես զորահրամանատար ուղարկվեց Գալիլեա և իր ձեռքը վերցրեց այդ շրջանում գտնվող Յոտապատա բերդի պաշտպանությունը: Այդ պաշտպանության դրվագների նկարագրությունը լցնում է Հովսեփոսի գրած «Կենսագրության» բազմաթիվ էջերը, ինչպես նաև «Հրեական պատերազմի» որոշ մասերը: Թեկուզև միևնույն գրչով գրված այդ նկարագրությունները մի շարք մասերում իրարից տարբերվում են: Նման փաստը պայմանավորված է նրանով, որ «Կենսագրության» մեջ հեղինակը վիճում է հակառակորդ մի հրեա հեղինակի դեմ, որը Հովսեփոսին և գալիլեացիներին մեղադրում էր ապստամբությունը սանձազերծելու գործում, մինչդեռ «Հրեական պատերազմը» տալիս է դեպքերի կարճառոտ շարադրանքը, գրված հռոմեական հովանավորության տակ:

Հովսեփոսի գործունեությունը, սակայն, որպես զորահրամանատարի, երկար չտևեց, քանի որ հռոմայեցիները շուտով գրավեցին Յոտապատան և Հովսեփոսին էլ գերի վերցրին: Այս դեպքը վճռական նշանակություն ունեցավ Հովսեփոսի համար երկու տեսակետից: Նախ, որ նրա զինակիցները, կասկածելով նրան գավաճանության մեջ, դավադրություն էին նյութել իր դեմ, սակայն գերի ընկնելը ֆիզիկապես փրկեց Հովսեփոսին: Այնուհետև, գերի ընկած Հովսեփոսը, առաջնորդվելով հրեական ապստամբությունը ճնշելու համար Ներոնի կողմից Պաղեստին ուղարկված հռոմեական զորավար Վեսպասիանոսի մոտ, կանխագուշակեց նրա բարձրանալը Հռոմի կայսերական գահին: Եվ իրոք, երկու տարի անց իրականացան Հովսեփոսի խոսքերը: Վեսպասիանոսը դարձավ Հռոմի կայսր և, հիշելով ապագա մատենագրի մարգարեությունը, աղատեց նրան գերությունից: Որպես երախտագիտության նշան իր բարերարի հանդեպ, Հովսեփոսը իր անվանն ավելացրեց Վեսպասիանոսի մականունը՝ Փլավիոս:

Հովսեփոսի կենսագրության այս տվյալները զարմանալիորեն նման են մ. թ. ա. II դարի խոշորագույն հույն մատենագիր Պոլիբիոսի կյանքի ուղուն: Ե՛վ Պոլիբիոսը, և՛ Հովսեփոսը նախապես եզել են հռոմեական նվաճման գեմ կռվող իրենց հայրենակիցների զորահրամանատար, իսկ հետագայում, գերության մեջ շփվելով Հռոմի տիրող դասերի ներկայացուցիչների հետ, դառնում են հռոմեական քաղաքականության ջատագովներ: Այս մատենագիրների հռոմեական կողմնորոշումը բոլորովին էլ պատահական չէր. այն պայմանավորված էր երկու կողմերի դասակարգային շահերի ընդհանրությամբ: Հանուն իր ազատության դենքի դիմած ժողովրդական զանգվածներին զսպելու ամենահուսալի երաշխիքը հռոմեական զորքն էր:

Երբ դորքի կողմից կայսր հռչակված Վեսպասիանոսն արդեն մեկնում էր Հռոմ իշխանությունը վերցնելու համար, նրա ճամբարում գտնվող Հովսեփոսը ևս ուղեկցեց նրան մինչև Ալեքսանդրիա, որտեղից և նոր կայսեր որդի Տիտոսի՝ հետ, որը նշանակվել էր Հրեաստանում պատերազմ մղող հռոմեական զորքերի գլխավոր հրամանատար, վերադարձավ Պաղեստին, որտեղ և մինչև հրեական պատերազմի վերջը, այն է՝ մինչև Տիտոսի կողմից Երուսաղեմի գրավումը և ավերումը, մնաց նրա ռազմական ճամբարում: Երուսաղեմ քաղաքի պաշարման ընթացքում, իր իսկ Տիտոսի թելադրանքով, Հովսեփոսը բազմիցս փորձեց համոզել պաշարված հրեաներին դադարեցնել դիմադրությունը և անձնատուր լինել, դարձյալ միևնույն պատճառաբանությամբ, թե անօգուտ է պայքարել ամենազոր Հռոմի դեմ: Նրա այդպիսի դիրքորոշումը ավելի ևս բորբոքեց ապստամբ հրեաների ատելությունը, որոնք մի անգամ չէ, որ նրան սպանելու փորձ արեցին, բայց անհաջող: Ապստամբության վերջնական ճնշումից հետո Հովսեփոսը կայսերորդի Տիտոսի հետ միասին մեկնեց Հռոմ, որտեղ արժանացավ կայսեր ջերմ ընդունելությանը:

Որսեւ վարձատրություն Հռոմին մատուցած ծառայությունների, Հովսեփոսին թույլատրվեց բնակվել կայսերական արքունիքում, նրան շնորհվեց հռոմեական քաղաքացու իրավունք, միաժամանակ նա կայսրից ստացավ դրամական թոշակ, ինչպես նաև «ոչ փոքր հողակտոր Հրեաստանում»: Նման հովանավորություն նրա հանդեպ ցուցաբերեց նաև Վեսպասիանոսի հաջորդ Տիտոսը, իսկ Դոմիտիանոսի մասին կիսուսենք քիչ հետո:

Ավելի քան հավանական է, որ այդ ժամանակ էլ Հովսեփոսը

հնարավորություն է ունեցել անձամբ ծանոթանալու հռոմեական պատմագրության խոշորագույն ներկայացուցչին՝ Կոռնելիոս Տակիտոսին, քանի որ եբրայեցի մատենագրին հովանավորող նույն այդ Փլավիոսների օրոք, «Տարեգրությունների» հեղինակը վարել է մի շարք բարձրագույն պետական պաշտոններ հռոմեական կայսրության մեջ: Հովսեպոսի կյանքի հետագա տարիների մասին մենք ոչինչ չգիտենք: Մեղ անհայտ է մնում նույնիսկ նրա մահվան թվականը: Այնուամենայնիվ, իր իսկ գրած ծավալուն կենսագրությունից հետևում է, որ նա մ. թ. II դարի առաջին տասնամյակում դեռևս կենդանի էր:

Հռոմում, վայելելով Վեսպասիանոսի և Տիտոսի հովանավորությունը և բազմապիսի աջակցությունը, Հովսեպոսը ձեռնամուխ եղավ մինչև մեր օրերը հասած իր հետևյալ երկերի շարադրմանը՝ «Հրեական պատերազմի մասին», «Հրեական հնախոսություն», «Կյանքը» (Βίος) — Հովսեպոսի ինքնակենսագրությունը և «Ընդդեմ Ապիոնի»:

«Հրեական պատերազմի մասին» մատյանը եբրայեցի մատենագրի վազագույն և առավել հռչակավոր աշխատությունն է: Պատերազմից հետո Հռոմում նրա գտած հանգստի որպես առաջին արգասիք, այն գրված էր իրազեկ մարզուն և ականատեսին հատուկ բոլոր առավելություններով, որը հիմա հովանավորություն էր գտել Վեսպասիանոսի պալատում, իր տրամագրության տակ ունենալով իր կայսերական տերերի՝ տվյալ արշավանքների անմիջական հրամանատարների զեկուցագրերը և բացատրությունները:

Հեղինակն իր երկը վերնագրել է «Հրեական պատերազմի մասին» (Περὶ τοῦ ἰουδαϊκοῦ πολέμου): Այս վերնագիրն ինքնին մատնում է հրեական ապստամբության մասին հռոմեական կողմի տեսակետը: Հովսեպոսի գրած նախաբանից պարզվում է, որ մեզ հասած հունարեն բնագիրը աշխատության առաջին շարադրանքը չէր: Դրան նախորդել էր արամեերեն գրված և «վերին բարբարոսներին» ուղղված շարադրանքը: Հաջորդ պարբերության մեջ «վերին բարբարոսներ» ասելով հեղինակը նկատի ունի Պարթիայի, Բաբելոնիայի և Արարիայի բնիկներին, Միջագետքի հրեական գաղութը, ինչպես նաև Ադիաբենեի բնակիչներին, այն իշխանություն, որի թագավորական տունը, ինչպես հպարտորեն նշում է Հովսեպոսը, հարել էր հրեականությանը: Հունարեն բնագիրը, հեղինակի բնորոշմամբ, արամեերեն սկզբնօրինակի տարբերակն

է սոսկ, և գրված է հռոմեական կայսրութեան հպատակներին, այսինքն՝ հունա-հռոմեական աշխարհի համար: Հիշյալ արամեերեն բնագիրը, որը, հավանաբար, պետք է գրված լիներ ավելի անկողմնակալ, դժբախտաբար, մեղ չի հասել: Ինչ վերաբերում է «Հռեական պատերազմի» հունարեն բնագրին, ապա կարելի է ենթադրել, որ նախկին գործը նորից գրվել է հույն օգնականների մասնակցությամբ, որի մասին մի անգամ չէ, որ հիշատակում է Հովսեպոսն իր շարագրանքի մեջ:

Ինչ նպատակ էր հետապնդում հեղինակն իր այդ գրքով: Պիտի ենթադրել, որ գրված լինելով պատերազմից անմիջապես հետո՝ իր իսկ Վեսպասիանոսի հովանավորության տակ, այն պետք է որ պաշտոնապես ներշնչված կամ թելադրված լիներ կայսեր կողմից: Դա ընդարձակ մի զեկույց էր, որի հիմնական նպատակն էր մի կողմից՝ նախազգուշացնել Արևելքի ժողովուրդներին այն բանում, որ հետագա գիմադրությունը Հռոմին անմիտ է, մյուս կողմից՝ մեղմել պատերազմից հետո հրեաների միջավայրում նկատվող վրեժխնդրության ծարավը, որն ի վերջո Տրայանոսի և Ադրիանոսի ժամանակ հանգեցրեց ընդվզումների:

Հռոմեական կողմի համար պարթևների ուժեղացման վտանգը մշտական սպառնալիք էր ներկայացնում, ուստի և պատահական չէ, որ պարթևները հիշատակված են Հովսեպոսի հավանական ընթերցողների ցուցակի սկզբում:

Հունարեն շարագրանքի առաջին ուրվագիծը գրված է եղել մաս առ մաս, որպես հետևանք հեղինակի և Հրեաստանի Ադրիպաս թագավորի միջև եղած երկար նամակադրության: Ագրիպասը, հավանաբար, ծանոթ էր «Պատմության» արամեերեն տարբերակին: Հովսեպոսն իր հունարեն գործերը ավարտուն վիճակով ներկայացրել է իրեն հովանավորող կայսրերին, ինչպես նաև արքունիքին մոտ կանգնած հեղինակավոր այլ մարդկանց և ստացիլ Տիտոսի արտոնությունը դրանք հրապարակելու համար:

Հովսեպոսի «Պատմության» հրապարակման ստույգ թվականը մեղ հայտնի չէ, բայց, անկասկած, այն ընկնում է Վեսպասիանոսի գահակալման վերջին կեսին, խաղաղության տաճարի կառուցումից հետո¹, Վեսպասիանոսի մահից առաջ, քանի

¹ Խաղաղության տաճարը Հռոմում կառուցվել է 75 թ. (հմտ. Dio Cassius, LXVI, 15).

որ կայսրը ստացել էր մատյանի մի օրինակը: Հետևաբար, այն պետք է որ ավարտված լիներ 75—79 թթ. ընթացքում:

«Պատմության» կարճ նախաբանում շարադրված է ամբողջ աշխատության ոչ ճշգրիտ և անսխստեմ ամփոփումը: Նախաբանում հիշատակված հարցերը ի մի են կենտրոնացվել հավանաբար այն նկատառումով, որպեսզի հեղինակը գրավի կայսեր ուշադրությունը, ինչպես նաև հրապուրի սովորական ընթերցողին: Նախաբանին հետևում է չափազանց երկար մի ներածություն, որը կազմում է ամբողջ առաջին գրքի և երկրորդ գրքի մի մասի բովանդակությունը: Այնտեղ շարադրվում է Հրեաստանի պատմությունը, Սելևկյան Անտիոքոս Եպիփանես թագավորի կողմից Երուսաղեմի տաճարի գրավումից մինչև Հռոմի դեմ ապստամբության ծագելը մոտ 250 տարի հետո: Հետագայում, երբ Հովսեպոսը ձեռնարկեց իր ժողովրդի հանգամանալից պատմությունը գրելուն, այս դեպքերի շարադրանքը ծավալվեց «Հնախոսության» մեջ, կազմելով դրա 8 գրքի բովանդակությունը:

Առաջին գիրքն ընդգրկում է Անտիոքոս Եպիփանեսի ժամանակից (170 մ. թ. ա.) մինչև Հերովդեսի մահն ընկած ժամանակահատվածը: Երկրորդ գրքում շարադրված է հրեից պատմությունը մինչև ապստամբության սկիզբը (66 թ.), Կեստիոսի պարտությունը և Գալիլեա արշավելու համար Հովսեպոսի տեսած նախապատրաստությունները: Երրորդ գիրքը պատմում է Վեսպասիանոսի դեպի Գալիլեա կատարած 67 թ. արշավանքի մասին, ներառյալ Յոտապատա ամրոցի պաշարումը և Հովսեպոսի գերեվարումը: Չորրորդը՝ այդ արշավանքի ավարտը, Երուսաղեմի մեկուսացվելը և պատերազմական գործողությունների ժամանակավոր ընդհատումը Վեսպասիանոսի կայսր հռչակվելու կապակցությամբ (66—69 թթ.): Հինգերորդ և վեցերորդ գրքերում նկարագրվում են Երուսաղեմի պաշարումը և գրավումը Տիտոսի կողմից 70 թ., իսկ վերջին, յոթերորդ գրքում՝ նվաճողների վերադարձը Հռոմ, շքերթը, ապստամբների վերջին ամրությունների ոչնչացումը և մի շարք հետագա դեպքեր:

Հովսեպոսի «Հրեական պատերազմը» ամբողջությամբ վերցրած որպես գրական երկ ունի խոշոր արժանիքներ: Նրա ոճը գերազանց մի նմուշ է առաջին դարում արդեն լայնորեն տարածված ատտիկիստական² հունարենի, որի կրողները ձգտում էին կասեց-

² Չգիտեմ, ատտիկյանի հետ: Ատտիկիստական կոչվում էր հելլենիզմի և

նել աւերասանդրյան շրջանում տիրապետող դարձած լեզվի զարգացումը և վերածնել Պերիկլեսի ժամանակի ատտիկյան հունարենի ոճը: Ճաշակով ընտրված բառամթերքը, դասական համաչափ ու շքեղ ոճը մեծապես պարտավորեցնում են թարգմանչին և ոժվարին խնդիրներ հարուցում նրա առաջ:

Հելլենականացած ոչ շարքային ընթերցողների համար գրելու ձգտումը Հովսեպոսին ստիպել է խորամուխ լինել հույն գրականությանը: Նա այդ մասին հպարտությամբ է նշում և ավելացնում, որ արտակարգ ոժվարություններ է կրել իր ոճը մշակելու համար: «Ընդդեմ Ապիոնի» երկում, որը, հավանաբար, գրել է «Հրեական պատերազմ»-ից քառորդ զար հետո, Հովսեպոսը երախտագիտություն է հայտնում այն օժանդակության համար, որ ստացել է հույն մտավորականներից իր նախորդ երկը շարադրելիս: «Հրեական պատերազմի» մեջ գրքերի վրա ուժեղ կերպով զգացվում է Հովսեպոսի հույն գործակիցների աշխատանքը, մինչդեռ վերջին՝ յոթերորդ գիրքն իր ոճով տարբերվում է նախորդներից: Այստեղ նկատվում են «Հրեական հնախոսության» բնորոշ ոճական առանձնահատկությունները և թվում է, թե հեղինակն իր շարադրանքի այս մասում առավել չափով կախում ունի իր սեփական գրառումներից: Հեղինակի անհատական ոճը նկատելի է նաև ինքնակենսագրական մի շարք հատվածներում:

Հովսեպոսն իր երկը հեղինակելուց առաջ ուսումնասիրել է հույն խոշորագույն մատենագիրներին՝ ոչ միայն նրանց գերազանց ոճին հաղորդակից դառնալու, այլև օգտվելու համար մեթոդաբանական այն սկզբունքներից, որոնք առկա էին հին հունական պատմագրության լավագույն ներկայացուցիչներ Հերոդոտոսի, Թուկիդիդեսի, Քսենոփոնի և Պոլիբիոսի մոտ: Հովսեպոսի վրա նկատելի է նաև հունական պոեզիայի խոշորագույն վարպետների՝ Հոմերոսի, Սոփոկլեսի և մյուս ողբերգականների ազդեցությունը: Դրա լավագույն վկայությունը Հրեաստանի թագավոր Հերոլզես Մեծի ընտանեկան աղետները պատմելու եղանակն է:

«Հրեական պատերազմի» մեջ մենք չենք հանդիպում հեղինակների վկայակոչումների, մինչդեռ այդպիսիք ցրված են «Հնախոսության» մեջ: Մատենագիրն իր առաջին աշխատության մեջ

հոմեական տիրապետության ժամանակ հունարենում տարածված այն ոճը, որի կրողները ձգտում էին արհեստականորեն վերականգնել մ. թ. ա. V դարի աթենական հեղինակների դասական լեզուն:

լռություն է պահպանում իր աղբյուրների նկատմամբ, ստիպելով՝ մեզ պարզապես իր նախաբանից եզրակացնել, որ իր հաղորդած տեղեկությունները մեծ մասամբ առաջին ձեռքից են, հիմնված որպես ականատեսի և դեպքերին մասնակցի իր իսկ անձնական հիշողությունների վրա: Նա նշում է, որ իր ձեռքի տակ ունեցել է բոլորովին նոր նյութեր և պատմության ուրվագիծը ինքն է կադմել և ինքն էլ բոլոր փաստերը հավաքել է մեծ խնամքով:

Այս ավելի քան ժլատ ակնարկությունները կարող են լրացվել իր կյանքի ուշ շրջանում հեղինակած երկերում («Ընդդեմ Ապիոնի», «Կենսագրություն») հանդիպող նշումներով: Այստեղ հեղինակը կրկին շեշտում է անձնական այն մասնակցությունը, որ ունեցել է ապստամբության մեջ որպես հրամանատար Գալիլեայում: Երուսաղեմի պաշարման ժամանակ Հովսեպոսը հարաբերություններ է հաստատում Տիտոսի հետ: Նա պատմում է, որ այլ պաշարման ընթացքում, հռոմեական ձամբարում նստած, կատարել է դեսպերի մանրամասն գրառումներ, քանի որ իրազեկ է եղել քաղաքի իրադրությանը դասալիքների միջոցով, որոնց հաղորդումները մենակ ինքն էր ի վիճակի հասկանալու:

Հովսեպոսի վկայություններից հետևում է, որ թագավոր Ագրիպպասը, որը ասլստամբության ճնշումից հետո Հռոմի կողմից հաստատված էր Հրեաստանի գահի վրա, միշտ ստացել է «Հրեական սլատերազմը» մաս առ մաս և նամակադրական անընդմեջ կապ է ունեցել հեղինակի հետ երկի ամբողջ շարադրման ընթացքում, միաժամանակ պատրաստակամություն է հայտնել նրան տրամադրելու ընդհանուրին անհայտ փաստեր:

Բացի իր սեփական գրառումներից և հիշողություններից, ինչպես նաև Ագրիպպասից ստացած հետագա հաղորդումներից, իր երկը հեղինակելիս, Հովսեպոսն, ամենայն հավանականությամբ, օգտվել է նաև առաջնակարգ նշանակութուն ունեցող այլ վավերագրերից, ինչպիսիք կարող էին լինել արշավանքը գլխավորող զորահրամանատարներ Վեսպասիանոսի և Տիտոսի հուշերը: Պիտի ենթադրել, որ այդ հուշերը հիմնված էին պատերազմի դաշտում տեղի ունեցած դեպքերի անմիջական գրառումների վրա: Հրեա մատենագիրը, սակայն, այս երկում ոչ մի անգամ չի հիշատակում այդ հուշերի մասին: Այսպիսի վերաբերմունքը լիովին համապատասխանում է պատմագրի հետևողական այն պրակտիկային, ըստ որի, այդ երկում չի անվանվում օգտագործված և ոչ մի աղբյուր: Այսուհանդերձ, այդ հուշերի օգտագործման մասին ակ-

նարկություններ կան Հովսեպոսի հետագա երկերում: Բերենք մի օրինակ: Պատասխանելով իր հասցեին արված տիբերիացի Յուստոսի քննադատություններին, Հովսեպոսը հիշեցնում է նրան այն թշնամությունները, որոնց համար ինքը և իր համաքաղաքացիները պատասխանատու էին պատերազմը սանձազերծելու գործում՝ նախքան կժամաներ Վեսպասիանոսը, և ավելացնում. «Այս ամենը միայն ես չէ, որ ասում եմ, այլ նաև կայսր Վեսպասիանոսի հուշերում այդպես է գրված»³:

Կարելի է համարձակորեն ենթադրել, որ հրեական ապստամբությանը նախորդած ժամանակահատվածի համար, որի պատմությունը շարադրված է «Հրեական պատերազմի» I—II գրքերում, Հովսեպոսին որպես աղբյուր ծառայել է նաև մ. թ. ա. I դարի հույն հեղինակ Նիկողայոս Դամասկոսցին, որի անունը հաճախ է հիշատակվում եբրայեցի մատենագրի հաջորդ խոշոր երկի՝ «Հնախոսություն» մեջ: Նիկողայոս Դամասկոսցին եղել է Օգոստոս կայսեր և հրեից թագավոր Հերովդես Մեծի մտերիմը և հեղինակել 144 զրքից բաղկացած «Ընդհանուր պատմություն» և այլ գործեր: Այս դեպքում ևս Հովսեպոսի վկայությունները պիտի համարել հավաստի, քանի որ նա օգտվել է դեպքերին ժամանակակից հեղինակի գործերից:

Այսպիսով, եթե նկատի առնենք, որ Հովսեպոսը ոչ միայն դեպքերի ժամանակակիցն է եղել ու մասնակիցը, այլև այն, որ նա օգտվել է հավաստի աղբյուրներից, ապա նա մեր առաջ կանգնում է իբրև հին աշխարհի բացառիկ արժանահավատ հեղինակներից մեկը: Ուստի դժվար է գերազնահատել նրա վկայությունների պատմագիտական արժեքը և՛ այն դեպքում, երբ դրանք չեն հանդիպում այլ հեղինակների մոտ, և՛ այն դեպքում, երբ դրանք իրենց զուգահեռներն ունեն անտիկ պատմիչների մոտ, դրանով իսկ հնարավորություն ստեղծում ստուգելու վերջիններիս հավաստիությունը:

«Հրեական պատերազմ»-ից ավելի քան 16 տարի անց, 94 թ., հայտնվեց Հովսեպոսի հաջորդ մեծ երկը՝ «Հրեական հնախոսություն», եբրայեցի հեղինակի magnus opus-ը՝ մեծ դործը: Պատմական այս երկու աշխատությունների երևան գալու միջև նկատվող 16-ամյա ժամանակահատվածը, անկասկած, հեղինակը ծախսել է իր ծավալուն երկի շարադրանքին անհրաժեշտ նյութեր հա-

³ Jos. Flav., Vita, 342.

վաքելու համար: Այստեղ, իհարկե, պետք է ղեր խաղացած լինի նաև այն, որ Հովսեպոսին հովանավորող Տիտոս կայսեր մահից հետո կայսերական գահին նստած դաժան բռնակալ Դոմիտիանոսը (81—96 թթ.) հեռու էր գրականությունն ու գիտությունը հովանավորելուց, ուստի և նրա օրոք պատմագրի վիճակը անապահով էր: Եվ պատահական պիտի չհամարել այն երևույթը, որ հռոմեական մշակույթի այնպիսի խոշոր ներկայացուցիչներ, ինչպիսիք էին Տակիտոսը, Պլինիոս Կրտսերը, Յուվենալը և ուրիշներ, Դոմիտիանոսի բռնատիրության տարիներին նախընտրել էին լռել և միայն նրա սպանությունից հետո մագաղաթին հանձնեցին իրենց ստեղծագործությունները:

Որպես փաստ հիշենք թեկուզ այն, որ Տակիտոսը, որը Փլավիոս կայսրերի ժամանակ պետական բարձր պաշտոններ էր վարել, իշ անդրանիկ երկը՝ «Հռետորների զրուցագրությունը» գրել էր գեռևս 81 թ., բայց այն հրապարակ հանեց միայն 95 թ. հետո: Տակիտոսը, Պլինիոս Կրտսերը և Յուվենալը եղել են մտերիմ բարեկամներ, ուստի բացառված չէ, որ Տակիտոսը, կանգնած լինելով կայսերական արքունիքին մոտիկ, շատ լավ ծանոթ էր Դոմիտիանոսի տրամադրություններին, հետևաբար և խորհուրդ էր տվել իր ընկերներին լռություն պահպանել դաժան կայսեր գահակալության տարիներին:

Դոմիտիանոսի սպանությամբ վերացվեց Փլավիոսների տոհմը, և Հովսեպոսը, զրկվելով Հռոմում կայսերական հովանավորությունից, գտավ նոր մեկենաս, հանձին ոմն Եպափրոդիտոսի, որն այդ ժամանակ քերականի համբավ էր վայելում, իր տրամադրության տակ ուներ մեծ գրադարան և զբաղվում էր Հոմերոսի ուսումնասիրությամբ: Սրան էլ Հովսեպոսը նվիրում է իր հետագա բոլոր գործերը:

«Հրեական հնախոսությունը» բաղկացած է քսան գրքից: Դրա հիմնական բովանդակությունը կազմում է հրեա ժողովրդի պատմությունը սկզբնավորումից մինչև հրեական պատերազմի ծագումը՝ այն է՝ 66 թվականը: Հասկանալի է, որ այս աշխատությունը շարադրելիս Փլավիոսի հիմնական աղբյուրը եղել է Աստվածաշունչը, որին հետևելով, սակայն, Հովսեպոսը իր երկը հեղինակել է որպես պատմագիր և ոչ թե հրեա ժողովրդի զրույցները պարզապես դրի առնող: Նրա նպատակն է եղել հռոմայեցիների և հույների, ինչպես նաև Արևելքի հունալեզու ընթերցողների աչքին բարձրացնել հրեաներին և նրանց պատմությունն ու մշակույ-

թը: Զատագովակսն այդ առաջադրանքին տուրք տալով, Հովսեպոսը իր երկը շարադրելիս դանց է առել հրեաների պատմությունից շատ իրողություններ, որոնք հազիվ թե նպաստեին իր առաջադրած նպատակին, ուստի և հաճախ փոփոխության է ենթարկել իրեն հասած զրույցները և պատումները դրանց առավել փայլ ու շքեղություն հաղորդելու միտումով: Այդ է պատճառը, որ նրա «Հնախոսությունը» Աստվածաշնչի վերապատմությունը չէ սոսկ: «Հնախոսության» հեղինակն օգտվել է իրենից առաջ ստեղծագործած տարբեր մատենագիրների երկերից, ինչպիսիք են Հերոդոտոսը, Պոլիբիոսը, Բերոսոսը, Նիկողայոս Դամասկոսցին և ուրիշներ: Ինչպես հայտնի է, վերջին երկուսի աշխատությունները մեզ չեն հասել, և միայն հետագա հեղինակների գործերում պահպանված վկայությունների շնորհիվ ենք իմանում նրանց մասին: Հավանաբար Հովսեպոսն օգտվել է նաև Ստրաբոնի մեզ չհասած «Պատմական հիշատակարաններ» (Ἱστορικὰ ὑπομνήματα) անփոխարինելի երկից, քանի որ նրա մոտ Ստրաբոնից բերված քաղվածքները չեն հանդիպում պոնտացի մատենագրի մեզ լրիվ հասած «Աշխարհագրություն» երկում:

Իրենց ընդհանուր նպատակադրման տեսանկյունից եթե համեմատելու լինենք Հովսեպոսի երկու ծավալուն գործերը, ապա դժվար չէ նկատել շատ էական մի տարբերություն: Եթե «Հնախոսության» յուրաքանչյուր էջը ներծծված է հրեական բարքերի ու մշակույթի գերազանցությունը ցուցադրելու ձգտումով, ապա «Հրեական պատերազմը» տոգորված է Հռոմի ըստ ամենայնի գերազանցությանը տուրք տալու, հրեական ապստամբության ապարդյուն լինելու մեջ իր հայրենակիցներին համոզելու, ինչպես նաև ապստամբության ընթացքում որպես հրեաների զորահրամանատարներից մեկը իր անհետևողականությունն ու հռոմայացիների կողմն անցնելը արդարացնելու միտումով:

Վերոհիշյալ երկու գործից բացի, Հովսեպոսի գրչին են պատկանում նաև լրիվ պահպանված, ծավալով համեմատաբար ոչ մեծ, բայց պատմական որոշակի արժեք ներկայացնող երկու շարադրանք՝ «Կենսագրություն» (Βίος) և «Ընդդեմ Ապիոնի»: Իրենց բովանդակությամբ և ունեցած նշանակությամբ դրանցից առաջինը ձայնակցում է «Հրեական պատերազմ»-ին, իսկ երկրորդը՝ «Հրեական հնախոսությանը»: Գրված լինելով հեղինակի առաջացած տարիքում, դրանք նրա վերջին ստեղծագործություններն են: Գրված են I—II դարերի սահմանագծին, Տրայանոս կայսեր (98—117 թթ.)

գահակալման տարիներին: «Կենսագրությունը» դեպքերի նկարագրությունը հասցնում է մինչև II գարի սկիզբը, քանի որ դրանում հիշատակություն կա Հովսեփոսին հակառակ դիրքերից հրեական ապստամբությունը շարադրած ոմն Յուստոսի դեմ, Հրեաստանի Ագրիպպաս Բ թագավորի մահից հետո, որը, ինչպես հայտնի է, տեղի էր ունեցել 100 թ.:

«Ընդդեմ Ապիոնի» հակաճառության շարադրանքը, համեմայնդեպս, պետք է սկսված լինի «Հնախոսությունը» ավարտելուց հետո (95 թ.): Բացառված չէ, որ այն ևս շարադրված է II դարի սկզբին, քանի որ դրանում ևս հիշատակություն կա Հովսեփոսի հակառակորդ պատմագրի մասին, որն անկասկած միևնույն Յուստոսն է:

Բովանդակությամբ ու շարադրանքի ոճով իրարից զգալիորեն տարբեր լինելով հանդերձ, այնքան տարբեր, որ դժվար է հավատալ, թե դրանք իրար ժամանակակից են և միևնույն ձեռքով գրված, Հովսեփոսի «Կենսագրությունը» և «Ընդդեմ Ապիոնի» երկերը իրենց բնույթով զարմանալիորեն նման են: Դրանք ունեն շեշտված ջատագովական բնույթ: Առաջինը հեղինակի անձնական կյանքի ջատագովությունն է, երկրորդը՝ հրեական ցեղի փառաբանությունը:

«Կենսագրությունը» իր բովանդակությամբ մի հավելված է «Հրեական հնախոսության», քանի որ վերջինիս մեջ Հովսեփոսը չի շարադրել հրեական պատերազմի պատմությունը, իսկ կենսագրության մեջ նա մեկ անգամ ևս հանգամանորեն անդրադառնում է դրան: Այդ «հավելվածի» երևան գալը պայմանավորված էր նրանով, որ Հովսեփոսի հայրենակիցներից Յուստոսը հրապարակել էր հրեական պատերազմի պատմությունը, որի մեջ մեղադրում էր Հովսեփոսին Տիբերիաս քաղաքը Հռոմի դեմ ապստամբության մղելու մեջ: Յուստոսի խիստ քննադատությունը նպատակ ուներ ոչ միայն արժեքավորել Հովսեփոսի գործերը, այլև վտանգել նրա ապահովությունը Հռոմում: Ուստի անհրաժեշտ էր անհապաղ պատասխանել:

Այդ նպատակադրումից մղված լինելով, Հովսեփոսի շարադրանքը չի կազմում հեղինակի լիակատար կենսագրությունը: Իր ամբողջության մեջ այն հեղինակի ջանքն է արդարացնելու իր վարքագիծը կիսամյա այն ժամանակահատվածում, երբ ինքը Գալիլեայում հրեական զորքերի հրամանատարն էր: Ուստի և Պաղեստինում անցկացրած իր պատանեկության տարիների և հետագա-

յում Հռոմում իր վարած կյանքի կարճառոտ ուրվագծումը կազմում են ամբողջ շարադրանքի նախաբանն ու վերջաբանը: «Կենսագրությունը» որպես գրական երկ միջակություն է և չի փայլում իր ոճական արժանիքներով:

Որպես հակադրություն «Կենսագրության», երկու գրքից բաղկացած «Ընդդեմ Ապիոնի» գործը Հովսեփոսի ամենահրապուրիչ երկն է: Դրան հատուկ է խնամքով մշակված ծրագիր, գրական մեծ հմտություն, հելլեն փիլիսոփայության և պոեզիայի լավ ծանոթություն և այդ ամենին գումարած հեղինակի անկեղծ սերը իր հայրենի բարքերի հանդեպ:

«Ընդդեմ Ապիոնի» վերնագիրը թերևս հեղինակի ընտրածը չէ, քանի որ այն չի արտահայտում գրքի բովանդակությունը, որը ամբողջապես նվիրված է հույների հարձակումներից իր հայրենակիցներին պաշտպանելու հարցին: Իսկ ալեքսանդրիացի հույն Ապիոնը պարզապես իսրայելացիների սովորական հակառակորդներից մեկն էր միայն: Ծրագրված լինելով իբրև պատասխան «Հնախոսության» դեմ երևան եկած քննադատություններին, ինչպես նաև նպատակ ունենալով հերքել տարածված կանխակալ կարծիքները, Հովսեփոսի այս շարադրանքը համակված է հրեական օրենքները և ավանդությունները ջատագովելու և հրեաների հնագույն ծագումը ցուցաբերելու ոգով: Այդ իսկ պատճառով, այն բացահայտում է I դարում լայնորեն տարածված հակասեմականության ներքին ծալքերը և հաջող կերպով վիճարկում հակասեմականների թշնամական և անմիտ հերյուրանքները հրեաների դեմ: Այսուհանդերձ, «Ընդդեմ Ապիոնի» գիրքը մեծ նշանակություն ունի Արևելքի երկրների պատմության հնագույն շրջանն ուսումնասիրելու համար, քանի որ Հովսեփոսն իր դրույթներն ապացուցելիս հարկադրված է եղել ընդարձակ վկայություններ բերել (դրանով իսկ կորստից փրկել) մեզ չհասած այնպիսի սյուսմագիրներից, ինչպիսիք են Եգիպտոսի պատմության հեղինակ Մանեթոնը, Բաբելոնի պատմության հեղինակ Բերոսոսը և ուրիշներ:

* * *

Մեզ համար դժվար է գերազնահատել Հովսեփոսի պատմության հատկապես այն հատվածները, որոնք վերաբերում են Տիգրան Բ-ին, Արտավազդին (մ. թ. ա. I դար) և Տրդատ Արշակունուն (մ. թ. I դար): Նրա վկայությունների բացառիկ նշանակու-

թյունը սլայմանավորված է մի շարք հանգամանքներով, որոնցից նշենք թեկուզ միայն երկուսը:

1) Հովսեպոսը, Մտրաբոնից հետո, ժամանակով առավել մոտ է Տիգրանին և վերջին Արտաշեսյաններին: Ինչ վերաբերում է Տրդատին, ապա Փլավիոսն այն պատմիչն է, որի քաղաքական գործունեության և գրական ստեղծագործության տարիները համընկնում են Հայաստանում Արշակունյաց հարստության հիմնադրի գահակալության տարիներին:

2) Ինչքան էլ Հովսեպոսի գործերում սուր կերպով զգացվում է նրա սուբյեկտիվ վերաբերմունքը նկարագրված դեպքերի նկատմամբ, որոնց հաճախ ինքր անմիջական մասնակցություն է ունեցել, այնուամենայնիվ, հայոց թագավորներին, առանձնապես Տիգրանին և Արտավազդին վերաբերող նրա վկայությունները առավել անաչառ են: Այսպես, եթե հույն հեղինակների, հատկապես Պլուտարքոսի, ուրվագծած Տիգրանը դաժան ու կամակոր միապետ է, ապա Հովսեպոսի գրչի տակ հայոց թագավորը պատկերված է մեղմաբարո և մարդկային: Ներայեցի պատմիչի՝ Տիգրանին տված այս գնահատականը առանձնապես արժեքավորվում է, եթե նկատի առնենք, որ հայոց թագավորը, հայ մատենագրության տվյալներով, մեծ թվով հրեաների գերեվարել ու տարել էր Հայաստան: Դալով Արտավազդին, Պլուտարքոսը նրան ներկայացնում է իբրև նենգամիտ և հռոմեական շահերին դավաճանած մարդ, մինչդեռ Հովսեպոսի մոտ նա ներկայացված է իբրև զոհ՝ Անտոնիոսի մեքենայությունների և փառասիրության:

Հովսեպոսը նոր անուն չէ հայ մատենագրության համար: Դեռևս հայկական դպրության արշալույսին նրա անունը մուտք էր գործել մեսրոպատառ մատյանների մեջ: Մովսես Խորենացին իր «Հայոց Պատմությունը» շարադրելիս, ի թիվս այլ հեղինակների, մեծապես օգտվել է նաև երրայեցի հեղինակի երկերից: Պատմահայրը երկակի է մոտեցել Հովսեպոսի մատյաններին: Որոշ դեպքերում վկայակոչելով նրան, համարյա բառացի մեջ է բերում Հովսեպոսի խոսքերը, մինչև իսկ նշելով աղբյուրը: Այլ դեպքերում, վերցնելով հրեա պատմիչի շարադրանքի ընդհանուր հենքը, Խորենացին վերաշարադրում է այն և հարմարեցնում իր պատմության ընդհանուր ոգուն, հաճախ փոխելով գործող անձերի անուններն ու ազգային պատկանելիությունը:

Վերոհիշյալ հարցին անդրադարձավ Գ. Սարգսյանն առանձին հոդվածով, փորձելով բացատրել Խորենացու մատյանում

հրեա պատմիչի վկայություններից կատարված շեղումները⁴։ Համառոտակի ծանոթանանք այդ հոգվածի էությունը։

Հայտնի է, որ մ. թ. ա. I դարում հայոց թագավորների մղած պատերազմները հրեաների գերեվարության երկու ալիք բերեցին Հայաստան. առաջինը և առավել նշանակալիցը՝ Տիգրան Բ-ի արշավանքների հետևանքով, երկրորդը՝ նրա որդի Արտավազդի թագավորության ժամանակ։ Այս երկուսն էլ հայտնի են հորենացուն, երկրորդ գերեվարության նկարագրությունը պատմահայրը վերցրել է Հովսեպոսից, բայց իր շարադրանքի մեջ մտցրել է լուրջ փոփոխություններ և դործողությունը տեղափոխել Տիգրանի ժամանակաշրջանը։ Հովսեպոսի պատմածում հայերն ու Հայաստանը ընդհանրապես չեն հիշատակվում։ Իսկ մնացածը ընդհանուր է երկու հեղինակների մոտ։ Համընկնում են, մասնավորապես, թվական տվյալները և տեղանունները։ Գ. Սարգսյանը գտնում է, որ հորենացու թույլ տված շեղումների մի մասը կարելի է բացատրել, հավանորեն, իր աղբյուրի անգիր օգտագործումով, իսկ թվերը կարող էին նախօրոք գրի առնված լինել⁵։

Հովսեպոսի պատմածից հորենացու մյուս շեղումները Գ. Սարգսյանը բացատրում է նրանով, որ Հայաստանում արդեն այդ բոլոր դեպքերի մասին Տիգրանի կողմից փոխադրված հրեական հոծ զանգվածների ոլորտում ավանդություն էր առաջացել, որտեղ Արտավազդն ու պարթևները մոռացության են տրվել և ամեն ինչ վերագրվել է Տիգրանին։ հորենացին իր ձեռքի տակ ունենալով մի կողմից՝ Հովսեպոսի, մյուս կողմից՝ հայկական ավանդության տարբերակները, նախապատվությունը տվել է հայերին դրվատող վերջին տարբերակին և Հովսեպոսի պատմածը հարմարեցրել այս մեկին։ «Դրանով պետք է բացատրել,— հետևցնում է Գ. Սարգսյանը,— այն հանգամանքը, որ հորենացին, ընդհանուր առմամբ հետևելով Հովսեպոսի պատմածին, ամենուրեք, սակայն, պարթևներին փոխարինել է հայերով. ընդ որում, իրական պատմական դեմքերը ... վերածվել են ոչ ունի պերսոնաժների»⁶։

Սա լիովին հավանական է։ Պատմահոր շեղումների մի մասն էլ կարելի է վերագրել այն բանին, որ հորենացին իր ձեռքի

4 Գ. Խ. Սարգսյան, Աղբյուրների օգտագործման եղանակը Մովսես հորենացու մոտ, «Բանբեր Մատենադարանի», № 3, 1956, էջ 31—42։

5 Նույն տեղում, էջ 33։

6 Նույն տեղում, էջ 33—34։

տակ ունեցել է Հովսեփոսի երկի մի այլ տարբերակը, քան այն, ինչ հասել է մեզ: Այսպիսի հավանականությունն օգտին է հուշում իր իսկ Հովսեփոսի խոստովանությունը: Ինչպես արդեն նշել ենք, «Հրեական պատերազմի» հեղինակը առաջին պարբերությունով հայտնում է, որ իր պատմությունն ինքը նախ դրել է արամեերեն, որպեսզի այն կարողանան կարդալ հրեաները, ինչպես նաև Եվրատից այն կողմ բնակվող իր ցեղակիցներն ու հավատակիցները: Եթե մեր այս ենթադրությունը ճիշտ է, ապա սխալված չենք լինի, եթե ասենք, որ խորենացու ձեռքի տակ եղել է մի ձեռագիր. որը առնվազն 500 տարով ավելի հին էր, քան Հովսեփոսի երկերի ներկա ձեռագրերը, որոնցից ամենահինը X դարից այն կողմ չի գնում:

Բացառված չէ այն, որ Բերոսոսից քաղված Մովսես խորենացու վկայությունների հիմքում ընկած են դարձյալ Հովսեփոսի երկերի համապատասխան հատվածները:

Այս ամենից ակնհայտ է դառնում, որ Պատմահայրը շատ բարձր է գնահատել եբրայեցի մատենագրի երկերը:

Հովսեփոս Փլավիոսի երկերը թարգմանվել են մի շարք լեզուներով, առաջին հերթին՝ լատիներեն: XVII—XVIII դարերում հայ մատենագրության մեջ ևս մեծ հետաքրքրություն է նկատվում այդ երկերի նկատմամբ: Եվ ահա Ստեփանոս Լեհացին 1660 թ. լատիներեն թարգմանությունից հայերեն է թարգմանում եբրայեցու «Հրեական պատերազմի մասին» մատյանը, որը և տպագրվում է 1787 թ.⁷: Այս թարգմանության մի քանի ձեռագրեր պահվում են Երևանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանում⁸: 1760—1761 թթ. Տալի-Սիմոնյան Աթանաս վարդապետը ևս իտալերեն թարգմանությունից թարգմանում է Հովսեփոսի մյուս գործը՝ «Հրեական հնախոսությունը», որը մնում է ձեռագիր վիճակում⁹:

7 Գիրք Պատմութեանց Յովսեփոսի Եբրայեցւոյ արարեալ ի լատինացւոյ բարբարոյ ի հայոց լեզուի, ի ձեռն ուրումն Իլովացւոյ Ստեփաննոսի:

8 Ձեռագրեր՝ 1489, 1728, 1729, 1909: Այս ձեռագրերից վերջինի գրիչը ինքը Ստեփանոս Լեհացին է: Ձեռագրի վրա կատարված են ուղղումներ, իր փայ թարգմանչի ձեռքով: Մյուս ձեռագրերը վերջինից կատարված արտագրություններ են:

9 Գիրք Մատենի հնագոյն պատմութեանց: Շարագրեալ և արարեալ ի Յովսեփոսէ Փլավիանոսէ Եբրայեցւոյ քահանայի Երուսաղէմացւոյ... Թարգմանութեամբ ի լոյս ածեալ յիտաղացւոյ բարբարոյ, ի հայ լեզու, ի Կոստանդնուպոլսեցւոյ Տալի-Սիմոնեան Աթանաս վարդապետէ և Եպիսկոպոսէ (ձեռագրեր 2720 և 2747):

Ստեփանոս Լեհացու թարգմանությունը սլիտի համարել առավել հաջող: Բայց և՛ այս, և՛ Տայի-Սիմոնյանի թարգմանությունը, իրենց որոշ արժանիքներով հանդերձ, չեն կարող բավարարել ժամանակակից բանասիրության ու պատմագրության պահանջները: Գրաբար այս թարգմանություններում կան ոչ քիչ անճշտություններ և աղավաղումներ, որոնք պայմանավորված են, ընդհանրապես, XVII—XVIII դդ. պատմա-բանասիրության մակարդակով, ինչպես նաև այն հանգամանքով, որ թարգմանությունները կատարվել են ոչ ուղղակիորեն բնագրից: Նկատված շեղումների մի որոշ մասն էլ հետևանք է այն բանի, որ և՛ Ստեփանոս Լեհացին, և՛ Ա. Տայի-Սիմոնյանը Հովսեպոսին թարգմանելիս միշտ նկատի են ունեցել խորենացու մատյանը, որտեղ Պատմահայրը ամեն անգամ չէ, որ ճշտությամբ է վերարտադրում հրեա մատենագրին: Վերոհիշյալ թարգմանություններում մեր նկատած անճշտությունները կարելի է բաժանել երեք խմբի. 1) հատուկ անունների սխալ տառադարձումներ, 2) իմաստային աղավաղումներ և 3) բացթողումներ:

Ներկա թարգմանությունը կատարել ենք „Loeb Classical Library“ շարքով հրատարակված Հովսեպոս Փլավիոսի ամբողջական գործերի բնագրից, ընտրելով նրա բոլոր երկերից այն հատվածները միայն, որոնք վերաբերում են պատմական Հայաստանին և հարևան երկրներին, որոնց հետ հայերը հնագույն ժամանակներից ունեցել են քաղաքական, տնտեսական և մշակութային հարաբերություններ:

Մեր թարգմանության մեջ փակագծերում առնված բառերը ընթերցվածը պարզ դարձնելու նպատակով մեր կատարած հավելումներն են:

Հատուկ անունները հայերեն տառադարձելիս, մենք հավատարիմ ենք մնացել բնագրի ուղղագրությանը, մի սկզբունք, որին հետևել են դեռևս Ագաթանգեղոսը, խորենացին և մեր մյուս պատմիչները: Նկատվող հազվադեպ շեղումները վերաբերում են հայկական կամ արդեն հայկականացած անուններին, որոնք ըստ հունարենի փոխելը համարեցինք ոչ նպատակահարմար: